Een Vorm van Beschaving[1]

Klaas van Egmond
Universiteit Utrecht
www.klaasvanegmond.nl

Samenvatting

Zo'n kleine 25 jaar nadat de Brundtland-commissie in Our Common Future de eerste contouren van een duurzame ontwikkeling heeft geschetst, is nog steeds niet duidelijk wat er dan wel 'ontwikkeld' zou moeten worden. In een kleine volle wereld, met voortgaande bevolkingsgroei, toenemende consumptie en stijgend energiegebruik, uitputting van grondstoffen, verlies van natuur en soortenrijkdom, klimaatverandering en een dreigende mondiale financieel-economische crisis, zal de vraag moeten worden beantwoord wat er toe doet, wat van waarde en dus nastrevenswaardig is. De centrale vraag is welke waarden en 'wereldbeelden' de mensen er op na houden en wat het verband is tussen al die verschillende opvattingen. Er moet daarom gezocht worden naar een overkoepelend, 'integraal mens- en wereldbeeld' waar al die waardeoriëntaties deel van uitmaken en dat gezien kan worden als het 'algemeen menselijke'. Op grond van zo'n gemeenschappelijke noemer zou dan een zekere mate van overeenstemming kunnen worden bereikt over wat in een kleine wereld met erg veel mensen nog nastrevenswaardig is en wat dan de maatschappelijke doelstelling zou kunnen zijn.
Om een beeld te krijgen van dit 'integrale mens- en wereldbeeld' is gebruik gemaakt van drie verschillende bronnen: maatschappelijke enquêtes om na te gaan wat hedendaagse mensen er zelf van vinden, de filosofie, de literaire en de muzikale meesterwerken van de afgelopen eeuwen en de ervaringen die in de loop van de tijd zijn opgedaan in het 'laboratorium van de geschiedenis'. Het 'algemeen menselijke' wereldbeeld blijkt dan hoofdzakelijk te worden bepaald door twee paren tegengestelde waardeoriëntaties; de verticale tegenstelling tussen materiële en niet materiële (geestelijke) waarden en de horizontale tegenstelling tussen het eigen 'ego' en 'de anderen'. Dat algemene mensbeeld blijkt inderdaad vrij algemeen te zijn en door al; die verschillende bronnen te worden bevestigd. Het zou dus inderdaad als gemeenschappelijke noemer kunnen dienen.

Maar zover komt het steeds weer niet, doordat in de geschiedenis bepaalde waardeoriëntaties, als onderdelen van dit integrale mens- en wereldbeeld, afwisselend overbelicht raken en gaan domineren. Daarbij worden de waardeoriëntaties, zoals die deel uitmaken van het algemene mens- en wereldbeeld, steeds eenzijdiger. Uiteindelijk wordt de samenleving een karikatuur van zichzelf en gaat het evenwicht tussen de menselijke waardeoriëntaties verloren, gevolgd door crisis en catastrofe. De ene keer komt dat neer op fundamentalistische religies of totalitaire staten, de andere keer op materialisme en hedonisme en een even fundamentalistisch kapitalisme. Het wezen van de menselijke aard ligt blijkbaar in het evenwicht tussen het fysieke en het geestelijke, tussen het eigen ego en 'de anderen'. Als dat (dynamische) evenwicht verloren gaat, dan gaat ook de menselijke waardigheid verloren.

Van beschaving en duurzame ontwikkeling is alleen sprake zolang het evenwicht tussen de wezenlijk menselijke waardeoriëntaties behouden blijft. Dat komt neer op een nieuwe ethiek. Daarbij worden de middelpuntvliedende, naar eenzijdigheid strevende krachten verzwakt en de middelpuntzoekende krachten versterkt. Door stelselmatig de tegenstellingen in het integrale mens- en wereldbeeld te overbruggen worden de vele eenzijdigheden tot beheersbare proporties teruggebracht en wordt de maatschappelijke samenhang hersteld. Op die manier wordt een concrete duurzaamheidsagenda verkregen, waaruit beleidslijnen af te leiden zijn voor de verschillende maatschappelijke terreinen. Het gaat dan ondermeer over de verhouding tussen markt en overheid, publiek en privaat, technologie en gedrag, materiële versus culturele consumptie, de ruimtelijke schaal waarop handel wordt bedreven en voedsel wordt geproduceerd en de temporele schaal waarop politiek wordt bedreven. Door een overzienbare aanpassing van zowel het financiële als het politieke bestel, worden de maatschappelijke tegenstellingen kleiner in plaats van groter en wordt het mogelijk om het evenwicht in het maatschappelijke waardepatroon zodanig te bewaren dat de menselijke waardigheid behouden blijft.

---

[1] Uitgeverij Christofoor –Zeist; 2e druk juni 2011

Samenvatting per hoofdstuk

1 Our Common Future

Een eerste reactie op de in 1972 gesignaleerde duurzaamheidsproblemen was het rapport van de VN-commissie Brundtland. Van de daarin aanbevolen ‘duurzame ontwikkeling’ is maar weinig terecht gekomen. De door de Commissie voorgestelde discussie over de wenselijke en tegelijkertijd mogelijke kwaliteit van leven voor huidige en toekomstige generaties is niet of nauwelijks gevoerd. De ecologische crisis, de huidige financieel-economische crisis en de actuele sociale problematiek maken duidelijk dat de problemen eerder groter dan kleiner worden. De aanvankelijke verwachting was dat een democratisch bestel en de wetenschappelijke fundering van het beleid toereikend zouden zijn om dit soort crisissituaties te voorkomen. De rampen van het verleden zouden zich dan niet meer herhalen en daarmee zou dan ‘het einde van de geschiedenis’ zijn bereikt. Maar democratie en rationaliteit zijn niet in staat gebleken om de huidige ontwikkelingen te voorkomen en de wereld in een meer duurzame richting te sturen. Daar is meer voor nodig.
Nu de menselijke ambities de (materiële) draagkracht van de fysieke aarde te boven gaan, zal de discussie over de wenselijke en de mogelijke ‘kwaliteit van leven’ alsnog gevoerd moeten worden. Die kwaliteit van leven wordt mede bepaald door de opvatting wat ‘van waarde’ is, wat vervolgens de vraag oproept naar het beeld dat ‘de mens’ van zichzelf en van ‘de wereld’ heeft. In aanvulling op het democratisch bestel zal het daarom nodig zijn naar gedeelde mens- en wereldbeelden te zoeken. De bedoeling is niet om de vele verschillende opvattingen te bestrijden, maar om ze te verenigen en hun onderlinge samenhang te begrijpen. Uiteindelijk kan dat een breder gedeeld mens- en wereldbeeld opleveren. De realisatie van dit mens- en wereldbeeld kan dan de maatschappelijke doelstelling zijn, een kompas waarmee het democratisch bestel de ontwikkeling in een meer duurzame richting kan sturen.

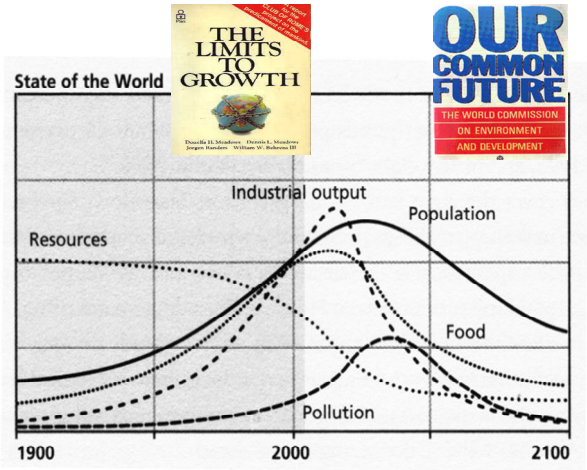

2 De grenzen aan de groei

De huidige ontwikkelingen van de bevolkingsomvang, de industrialisatie en de toenemende schaarste aan grondstoffen zoals olie en voedsel, sporen verontrustend goed met de sombere toekomstverwachtingen die bijna 40 jaar geleden zijn opgesteld. De historische ontwikkeling wordt globaal gekenschetst door de structurele omzetting van ecologie naar economie, dat wil zeggen naar materiële welvaart; waar de beschaving voorbij komt gaat de helft van de natuur verloren. Opdoemende (duurzaamheids-)problemen worden eenzijdig technologisch opgelost door ze groter te maken. Intussen is de ozonlaag in de stratosfeer rond de aarde aangetast, verdwijnt er wereldwijd op grote schaal biodiversiteit (natuur), worden de zeeën leeggevist en verandert het klimaat, zeer waarschijnlijk door toedoen van de mens. Hernieuwde economische groei is niet meer te verwachten nu de grenzen van de exploiteerbare aarde zijn bereikt. Hoge rendementen door het kappen van bomen, het oppompen van makkelijk winbare olie of het maken van geld met geld behoren definitief tot het verleden. Er blijken toch grenzen aan de groei te zijn.

De huidige crisis is dan ook niet alleen financieel-economisch van aard, maar ook ecologisch en sociaal. De belangrijkste oorzaken liggen op dit moment vooral in de eenzijdige ontwikkeling van het financieel-economische systeem dat van middel tot doel op zich is geworden, in de toenemende schaarste aan milieu en grondstoffen en in de steeds verder toenemende complexiteit van de samenleving, waardoor de stuurbaarheid is afgenomen.

3 Mens- en wereldbeeld

Op zoek naar een min of meer gedeelde opvatting over de na te streven 'kwaliteit van leven' zijn (integrale) mens- en wereldbeelden opgesteld. Die beelden zijn ontleend aan drie bronnen. De eerste benadering van het mens- en wereldbeeld is gebaseerd op maatschappelijke enquêtes onder Nederlanders en Europeanen, waarin de waardeoriëntaties van de overgrote meerderheid van de mensen (in ieder geval statistisch) zijn ondergebracht. In de tweede plaats zijn die beelden verrijkt met de voor dit doel relevante filosofische inzichten van de afgelopen honderden jaren. In derde instantie zijn de verkregen mens- en wereldbeelden geconfronteerd met de ervaringen die in de loop van de geschiedenis zijn opgedaan.

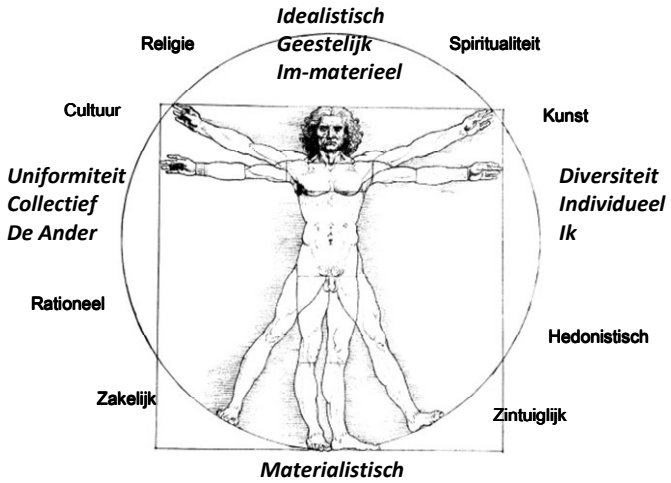

In de wereldbeelden worden de belangrijkste oriëntaties gevormd door de verticale relatie die het contrast beschrijft tussen een meer geestelijke en een meer materialistische houding en de horizontale relatie die de tegenstelling beschrijft tussen het 'deel' en het 'geheel'. Die laatste, horizontale relatie werkt in het wereldbeeld uit als de tegenstelling diversiteit versus uniformiteit, wat overeenkomt met oriëntatie op de regionale schaal versus die op de mondiale schaal. Voor het mensbeeld werkt de horizontale relatie uit als de tegenstelling individueel versus collectief. Blijkbaar moet de mens zich staande zien te houden tussen 'hemel en aarde' in de verticale relatie en tussen zijn 'ik' en 'de anderen' in de horizontale relatie.

4 De verticale relatie; tussen hemel en aarde

De discussie over de verticale relatie tussen geestelijke (idealistische) en materialistische waarden, wordt na duizend jaar nog steeds beheerst door de alsmaar voortgaande strijd tussen religie en wetenschap. Zowel wetenschap als religie blijven op hun dogmatische standpunten blijven staan en bevechten elkaar vanuit de zeer eenzijdige posities die ze in het integrale wereldbeeld hebben ingenomen. De verticale relatie is vooral belicht door denkers zoals, Plato, Hegel, Steiner, Fromm en Sorokin.
De relevantie van de verticale relatie, als wezenlijk onderdeel van het mensbeeld, is onafhankelijk van de vraag of de geestelijke kwaliteit de materiële kwaliteit voortbrengt, of omgekeerd, het geestelijke een 'emergente' eigenschap van de materie is. Het uiterste motief voor het handhaven van de verticale relatie als wezenlijk onderdeel van het mensbeeld wordt gevormd door het feitelijke gegeven dat meer dan 75% van de wereldbevolking een religieuze oriëntatie heeft.

5 De horizontale relatie; ik en de Ander

De horizontale as geeft in het mensbeeld de horizontale, onderlinge relatie tussen mensen weer. Het is de tegenstelling tussen het individu en het collectief, tussen 'ik' en 'de Anderen'. In het wereldbeeld gaat het om de relatie tussen groepen van mensen en de mensheid als geheel, zoals dat onder meer tot uitdrukking komt in het proces van regionalisering en globalisering. In beide gevallen is die tegenstelling terug te voeren op het nog meer fundamentele contrast tussen het afgescheiden deel en het grotere geheel. Accentuering van de afgescheiden delen leidt tot diversiteit en nadruk op het grotere geheel tot uniformiteit.

Op het niveau van kennis ('beliefs') werkt deze tegenstelling uit als subjectief versus objectief. Dat leidt aan de rechter kant tot de veronderstelling dat de waarheid subjectief is, en er dus veel 'waarheden' naast elkaar kunnen bestaan, of omgekeerd, aan de linker kant, dat er één objectieve en universele waarheid is. Belangrijke denkers als het gaat om de horizontale dee-geheel tegenstelling zijn de psycholoog Jung, de fysicus Pauli, de socioloog Sorokin en de filosofen Wilber, Levinas en Kant.

Het Westen was aanvankelijke georiënteerd op de linker uniformiteitkant met de veronderstelling van één universele waarheid, terwijl het Oosten gericht was op de rechter diversiteitkant en de daaraan gekoppelde veronderstelling dat er meerdere 'waarheden' tegelijkertijd naast elkaar kunnen bestaan.

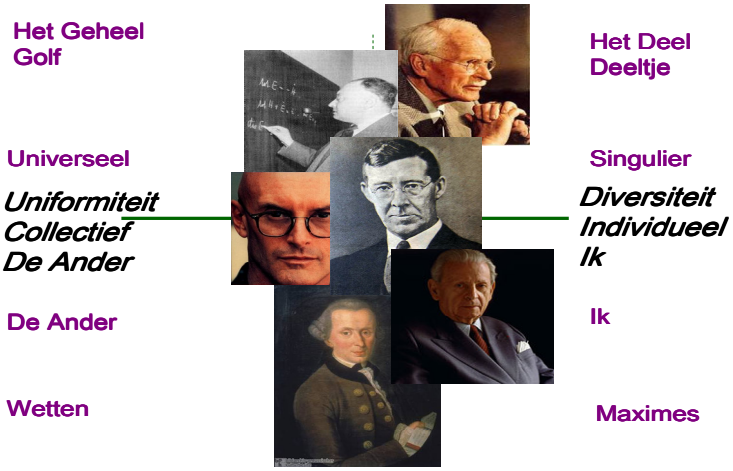

6 Wereldbeeld en wetenschap

Kennis van aard en functioneren van mens en wereld, en daarmee 'wetenschap', maakt een wezenlijk deel uit van het wereldbeeld en is vooral bepalend voor 'wat mogelijk is'. De moderne mainstream wetenschap heeft zeer veel betekend voor de maatschappelijke ontwikkeling en de verbetering van de leefomstandigheden. Maar tegelijkertijd heeft die (reductionistische) wetenschap zich teruggetrokken op een deel van het grotere geheel, zonder zich daarvan bewust te zijn. Evenals 'de Kerk' dat eerder deed, wordt de eenzijdige werkelijkheid van dat (in dit geval materiële) deel als universele waarheid gezien. Daarbij wordt het hier beschreven en veronderstelde integrale mensbeeld teruggebracht tot een afzonderlijk mensbeeld. Gevolg is wel dat de moderne of inmiddels postmoderne maatschappij er nog maar weinig doelstellingen op nahoudt. Die doelloosheid is dus een product van de zelf gekozen inperking van het wereldbeeld; de (economische) groei van het BNP is de enige maatschappelijke doelstelling.
De maatschappelijke ontwikkeling is, meer nog dan al het geval was, een 'trial and error' proces, waarin na rampzalige 'errors' welgemoed aan de volgende 'trial' wordt begonnen. In dat proces blijft de bijdrage van de wetenschap beperkt tot de ontwikkeling van technologie die het overleven aan de ene kant kansrijker moet maken, maar aan de andere kant de gevolgen van de 'errors' steeds ernstiger doet worden. De wetenschap zou weer dienstbaar moeten worden aan doelstellingen op een hoger (macroniveau) en zich moeten richten op het totale mens- en wereldbeeld, niet meer alleen op het linksonder deel daarvan.

7 De geschiedenis herhaalt zich

Wereldbeelden, als kwadranten van het totale integrale mens- en wereldbeeld, blijken gedurende tijdsperioden te domineren en elkaar in een specifieke volgorde op te volgen, waarbij de geschiedenis zich lijkt te herhalen. Het integrale wereldbeeld (alle vier kwadranten) geeft blijkbaar het totaal aan waardeoriëntaties weer, waarmee de meest relevante historische ontwikkelingen van de westerse cultuur zich veelzeggend laten beschrijven, zowel in de twee millennia voor, als na Christus. De historische opeenvolging van de eerste eeuwen na Christus, de Middeleeuwen, het Modernisme en het Post-Modernisme is te begrijpen als een specifieke volgorde van de bijbehorende waardeoriëntaties en wereldbeelden. Daarbij worden de afzonderlijke waardeoriëntaties van het (onveranderlijke) integrale mens- en wereldbeeld in een tegen de wijzers van de klok in draaiende volgorde belicht. Daarin komt de 'tijdgeest' tot uitdrukking. De achtereenvolgende wereldbeelden blijken de grondpatronen te zijn van de maatschappelijke ontwikkeling. Uiteindelijk bereikt de westerse cultuur in het rechtsonder kwadrant de vooralsnog laatste fase van haar ontwikkeling in de huidige, post-moderne periode waarin een combinatie van materialistische en individualistische waarden domineert. De in die cultuur levende 'laatste mens' is decadent geworden en overwegend gericht op hedonisme, 'plezierig' leven en het eigen ego.

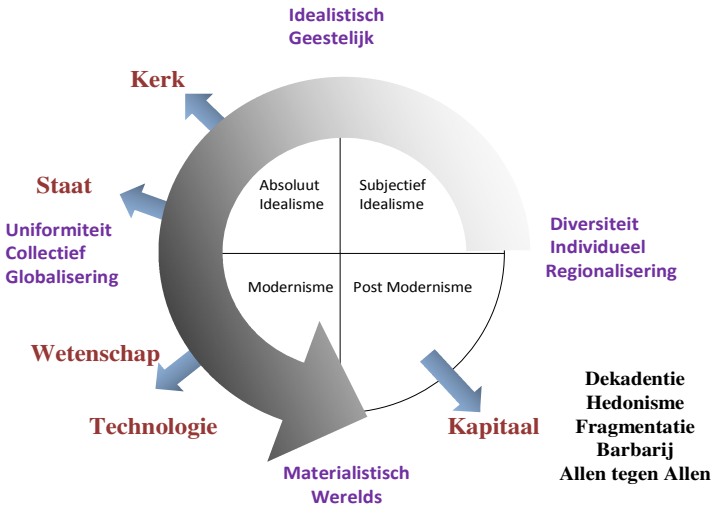

8 De wereld als karikatuur

Terugkijkend over de afgelopen 2000 jaar blijken belangrijke ontwikkelingen in de westerse cultuur tot op vrij grote hoogte ‘verklaard’, of toch minstens ‘geduid’ te kunnen worden door het tijdelijk domineren van de verschillende wereldbeelden. De grote maatschappelijke discontinuïteiten zoals godsdienstoorlogen, totalitaire ideologieën als communisme en fascisme, de ecologische en de financieel-economische crisis werden daarbij veroorzaakt door het steeds eenzijdiger worden van de waardeoriëntaties en daarmee het degenereren van het wereldbeeld. Uiteindelijk loopt het wereldbeeld uit op zijn eigen karikatuur. Gezien vanuit de vorige catastrofale dystopie wordt de andere, tegengestelde kant van het integrale wereldbeeld als utopie gezien. Maar wanneer die eenzijdig wordt nagestreefd, verandert die utopie alsnog in een dystopie, die even dramatisch is als de vorige, zij het omgekeerd. In dit proces zijn verschillende ‘middelpuntvliedende’ krachten werkzaam, die er alle toe leiden dat het wereldbeeld eenzijdig, ideologisch en later fundamentalistisch wordt. Die krachten zijn onder meer het economisch proces, de wetenschap, de ethiek, de behoefte aan identiteit, de ‘angst voor vrijheid’ en in onze tijd ook de ‘media’.
Afhankelijk van de fase waarin de maatschappelijke ontwikkeling zich bevindt gaan achtereenvolgens Kerk, Staat, Wetenschap, Technologie en Kapitaal de ontwikkeling domineren. De ontwikkelingen worden daardoor nog verder naar de periferie verschoven, de verbinding met het integrale mens- en wereldbeeld gaat verloren, en dat is dan vrijwel synoniem met discontinuïteit en onduurzaamheid. Dergelijke ontwikkelingen worden gekenmerkt door verlies van respect voor tegenovergestelde waarden en door de omkering van doelen en middelen.

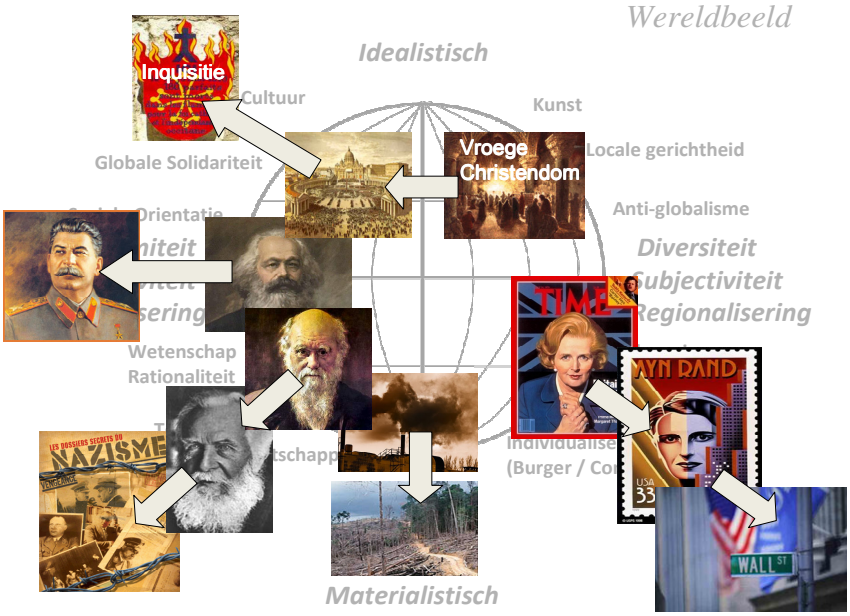

Op het huidige moment ligt het zwaartepunt van de maatschappelijke waardeoriëntatie in het (rechtsonder) individualistisch-materialistische wereldbeeld. Dat verklaart de grote aandacht voor fysiek-lichamelijke kwaliteiten (hedonisme, seksualiteit, fysieke veiligheid) in combinatie met de geringe waardering voor culturele en (institutioneel) religieuze kwaliteiten van het tegenovergestelde (linksboven) wereldbeeld. In het verlengde daarvan is de grote spanning tussen de populistische karikatuur van het rechtsonder wereldbeeld en de religieus-fundamentalistische karikatuur van het linksboven wereldbeeld begrijpelijk. Het maakt ook duidelijk waarom de maatschappelijke autoriteit nu bij het financieel-economische systeem ligt.

9 De toekomst laat zich raden

Wanneer de trendmatige ontwikkeling zich voortzet, mag verwacht worden dat de komende periode zal worden gedomineerd door de waarden die horen bij het post-modernistische wereldbeeld. Maatschappelijk komt dat vooral tot uiting in een sterk individueel-materialistische oriëntatie. Daarna zal de waardeoriëntatie verschuiven in de richting van het wereldbeeld dat gericht is op kleinschaligheid. Verschillende maatschappelijke trends en actuele inzichten bevestigen het in eerdere hoofdstukken gegroeide vermoeden dat de maatschappij zich in deze richting ontwikkelt. Op grond van deze verwachting doemen er drie waarschijnlijke toekomsten op:

- Een eeuw van *mondiale conflicten* over schaarse energie, grondstoffen en voedselvoorraden. In dat geval is het niet 'realistisch' gebleken om de tegenstellingen te overbruggen. In dit post-modernistische wereldbeeld en het daarbij behorende scenario ziet de toekomst er slecht uit; culturele blokvorming, hoge bevolkingsgroei, hoge mate van materiële consumptie en de resulterende competitie om grondstoffen en voedsel. De ontwikkeling is niet duurzaam en loopt uit op hedonisme, decadentie, cultureel verval en extreme eigendomsverhoudingen. Op lokale schaal trekken burgers zich terug in '*gated communities'* om zich tegen de toenemende criminaliteit te beschermen.
- De overgang van de huidige post-modernistische samenleving naar het meer idealistisch – individualistische wereldbeeld, zoals dat wordt gekenmerkt door een minder materialistische houding en een oriëntatie op de lokale schaal; in het huidige tijdsbeeld zijn dat de idealistische en klimaatneutrale *'transition towns'*. Het is zeer de vraag of vanuit deze, ook weer eenzijdige oriëntatie, de fysieke en bestuurlijke energie kan worden opgebracht om de straks tot meer dan negen miljard mensen toegenomen wereldbevolking te onderhouden.
- Verschuiving van de overheersende waardeoriëntaties naar *het midden van het integrale wereldbeeld*, waardoor de eenzijdigheden van de verschillende afzonderlijke wereldbeelden (kwadranten) kunnen worden voorkomen. Het zal dan mogelijk zijn om aan de ene kant de bevolkingsomvang te stabiliseren, aan de andere kant de materiële consumptie en milieudruk te matigen en tegelijkertijd de bureaucratie beheersbaar te houden. Afgezien van dit wenkend perspectief op materieel vlak wordt met de verschuiving naar het midden werkelijke maatschappelijke vrijheid gerealiseerd.

10 Duurzame ontwikkeling; ethisch kader

Voor een duurzame ontwikkeling is een democratisch bestel en een normatief kader nodig, waarover een redelijke mate van overeenstemming bestaat. Dat kader kan worden geboden door het integrale mens- en wereldbeeld zoals dat naar voren komt uit actuele maatschappelijke enquêtes, uit de filosofie en uit de loop van de geschiedenis. Duurzame ontwikkeling is dan een ontwikkeling waarbij de middelpuntzoekende krachten sterker zijn dan de middelpuntvliedende. De middelpuntzoekende krachten sturen de ontwikkeling naar het midden van het integrale mens- en wereldbeeld. Omdat in de buurt van dat midden de samenhang tussen de verschillende waardeoriëntaties intact blijft, geven de waarden in dit gebied de menselijke waardigheid weer. In dat gebied kan de mens in 'werkelijke' vrijheid functioneren' zoals hij blijkbaar bedoeld is'en blijft hij ver van de catastrofes van de periferie.

Daarmee biedt het integrale mens- en wereldbeeld tegelijkertijd een nieuw ethisch kader. De middelpuntzoekende krachten zijn 'goed' omdat ze bijdragen aan de nu concreet gedefinieerde 'menselijke waardigheid' en het wezenlijke van mens en samenleving tot uitdrukking brengen. De middelpuntvliedende krachten kunnen als 'slecht' worden gezien, omdat ze de individuele en maatschappelijke ontwikkeling naar de eenzijdigheid voeren, wat in de praktijk neerkomt op de rampspoed en barbarij van de periferie. Tegenover dit 'kwaad' staat aan de andere kant van het cirkelvormige mensbeeld niet het 'goede', maar een ander 'kwaad'; het 'goede' ligt er tussen in, ergens in het midden. Zo staat tegenover fundamentalistische religie linksboven buiten de cirkel, aan de tegengestelde rechtsonder kant een even fundamentalistisch kapitalisme. Tussen die twee 'kwaden' in moet de politiek het 'goede' midden zien te vinden en zien te bewaren.

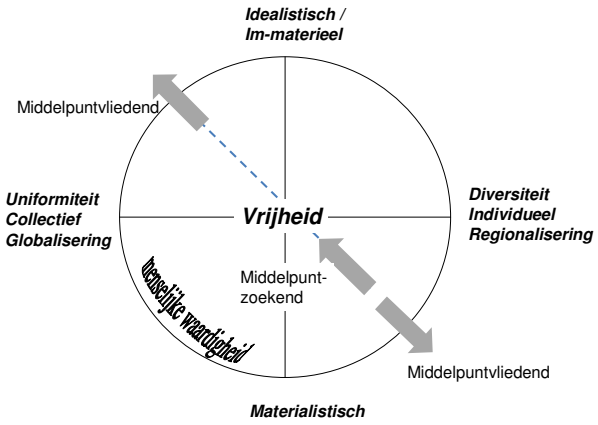

Het vaststellen van de maatschappelijke doelstelling in de vorm van het samenhangende mens- en wereldbeeld is de ultieme taak van de democratische politiek. Vrijheid van meningsuiting is een principiële voorwaarde voor de steeds weer voorlopige vaststelling van dat mens- en wereldbeeld, maar kan niet worden gebruikt om activiteiten te legitimeren die dat beeld juist ontkennen. Wanneer een min of meer gedeeld mens- en wereldbeeld eenmaal is vastgesteld, zou het beleid erop gericht moeten zijn om de tendensen naar (uiteindelijk dramatische) eenzijdigheid eerder te onderkennen en binnen het democratische proces te ontmoedigen.

11 Een duurzaamheidsagenda

Oplossingen voor duurzaamheidsvraagstukken worden gevonden door de tegengestelde paren van waarde-oriëntaties systematisch met elkaar te verbinden. Op die basis wordt een beredeneerde balans bepleit tussen globalisering en regionalisering, waarbij basisbehoeften in beginsel en bij voorkeur uit de eigen regio komen. De mondiale vrije markt wordt daarbij alleen van toepassing verklaard op volwassen economieën. De dialoog tussen wetenschap en religie wordt opnieuw geagendeerd. De materiële consumptie wordt minder aangejaagd en het ontwikkelen van immateriële kwaliteiten als kunst en cultuur wordt gestimuleerd. De maatschappelijke functies van vrouwen worden om verschillende zwaarwegende redenen gelijk gewaardeerd als die van mannen. Het principiële evenwicht tussen de rol van de overheid en die van de markt wordt hersteld. Er wordt een principiële balans nagestreefd tussen publieke en private functies en verantwoordelijkheden.

12 De economische opgave

In de nu bereikte laatste fase van de ontwikkeling door de achtereenvolgende wereldbeelden vormen de extreme eenzijdigheid van het economische en het financiële systeem de grootste risico's voor de maatschappelijke continuïteit. Eenzijdig individualistische waarden hebben tot extreme vormen van privatisering geleid. Daarbij is zelfs het principiële recht van de overheid om geld te creëren overgenomen door private banken. Mede op basis van dat geprivatiseerde proces van geldschepping is vervolgens een ultra-economie ontstaan, waarin op de financiële beurzen de werkelijke, fysieke economie voortdurend wordt verhandeld met individueel winstbejag als enige drijfveer.

Om tot een duurzame economie te komen zal de maatschappelijke doelstelling daarom opnieuw moeten worden geformuleerd. Vormen van geprivatiseerde kennis zoals patent- en octrooirecht passen niet meer in de zich nu ontwikkelende wereldverhoudingen. Speculatie in bedrijfseigendom in de vorm van aandelen en speculatie in grond zijn niet met het integrale wereldbeeld en de daardoor gedefinieerde 'menselijke waardigheid' te verenigen. Het eigendom van 'beursgenoteerde' bedrijven zou naar evenredigheid moeten liggen bij de theoretische productiefactoren kapitaal, arbeid, kennis (technologie) en milieu.

Absolute voorwaarde voor een duurzame ontwikkeling is het weer in evenwicht brengen van de publieke en private verhoudingen zoals die uit het integrale mens- en wereldbeeld naar voren komen.

Daarmee wordt dan duidelijk wat wel en wat niet ‘te koop’ is en aan wie de lucht, de zee en het strand toebehoren. Praktisch betekent dit dat de overheid haar principiële taken als enige geldscheppende instantie moet hernemen en het beheer van de ‘commons’ op zich neemt. Op die manier wordt de speculatieve ultra-economie teruggedrongen en het financiële en economische bestel weer dienstbaar aan de maatschappelijke ontwikkeling.

13 De politieke opgave

De politiek zal moeten uitspreken welke waarden er werkelijk toe doen en nastrevenswaardig zijn; gaat het bijvoorbeeld om de verdere groei van het Nationaal Inkomen (BNP) of om werkgelegenheid? Het na te streven (integrale) wereldbeeld kan alleen worden vastgesteld in een ‘gemeenschappelijk zoeken’, wat de kern zou moeten zijn van het democratische proces. Dat proces kan versterkt worden door invulling te geven aan de principiële verhouding tussen publieke en private kwaliteiten die in het voorgestelde mens- en wereldbeeld besloten ligt. Daarmee wordt de balans tussen de verantwoordelijkheden van de overheid en die van de burger hersteld. Datzelfde geldt dan ook voor de balans tussen overheid en markt en tussen centralisatie en decentralisatie.

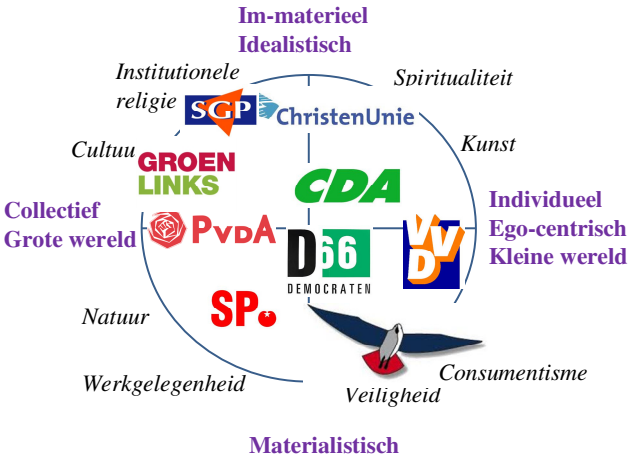

Het politieke bestel dat op meerderheidscoalities is gebaseerd, is niet meer opgewassen tegen de huidige maatschappelijke problemen. Die problemen kunnen alleen nog worden opgelost door (collegiale) kabinetten waarin (naar Zwitsers model) alle politieke partijen naar evenredigheid zijn vertegenwoordigd. Burgers weten zich dan erkend en politici hoeven geen energie meer te steken in machtspolitiek. Zij kunnen zich geheel wijden aan het zoeken naar breed gedragen oplossingen voor de enorme maatschappelijke problemen. Het is een volgende stap in de traditie van Thorbecke, waarbij de onvermijdelijke negatieve menselijke eigenschappen niet worden ontkend, maar politiek en samenleving zo wordt ingericht dat die negatieve eigenschappen zo min mogelijk problemen opleveren.

Op basis van het min of meer gedeelde mens- en wereldbeeld kunnen ‘middelpuntvliedende’ krachten eerder worden onderkend en bijgestuurd. Dat geldt in het bijzonder voor de tot ‘doel op zich’ geworden economische groei als karikatuur van het huidige wereldbeeld. De meest urgente opgave voor politiek en overheid ligt nu in het terugnemen van de regie over het financiële stelsel, dat van middel in het economische en maatschappelijke bestel, tot doel op zich is geworden. De huidige wanverhouding tussen de publieke en private verantwoordelijkheden in het financiële stelsel vormt nu de grootste bedreiging voor maatschappelijke duurzaamheid.

De duurzaamheid van de verdere ontwikkeling wordt sterk bepaald door de verhouding tussen Oost en West. De wederzijdse ontwikkelingen worden als complementair gezien en ook hier zal het de opgave zijn om de tegenstellingen te overbruggen. De ontwikkeling van het Westen verschuift naar de op diversiteit gerichte wereldbeelden, die kenmerkend zijn voor de waardeoriëntaties van het Oosten. De westerse ontwikkeling heeft geen alternatief; het moet zich wel naar het Oosten keren, alleen al omdat het nergens anders heen kan.

14 De persoonlijke opgave

De hier beschreven dynamiek van de waardeoriëntaties in de samenleving speelt zich op precies dezelfde manier af in de menselijke psyche. Zoals overtuigend is betoogd door de psycholoog Jung, moet ook de individuele mens zich staande zien te houden tussen de grote, tegengestelde krachten van 'mind' en 'matter' en tussen het eigen ego en 'de anderen'. En ook op het persoonlijke niveau van de individuele mens moeten die tegenstellingen worden overbrugd. Zoals de maatschappelijke ontwikkeling door de verschillende wereldbeelden heen uiteindelijk tot 'werkelijke vrijheid' leidt, zo levert de doorleving en de verzoening van de afzonderlijke mensbeelden in de persoonlijke biografie een toenemend zelfbewustzijn op. Daardoor kan de individuele mens een grotere bijdrage leveren aan de gemeenschap en aan de oplossing van problemen die op het niveau van het wereldbeeld spelen. Het onderwijs zou op dat inzicht gebaseerd moeten zijn. Het gaat er om dat mensen de tegenstellingen in zichzelf weten te overbruggen; alleen al daarmee leveren ze een bijdrage aan de wereldvrede.

15 Een vorm van beschaving

Duurzame ontwikkeling wordt bepaald door het heden, niet door de vermeende voorwaarden die vanuit de toekomst worden gesteld. De beste benadering van de behoeften van zowel de toekomstige als de huidige generaties wordt namelijk gegeven door het (in de tijd onveranderlijke) integrale mens- en wereldbeeld. Brundtland's schijnbare tegenstelling tussen de behoeften van huidige en die van toekomstige generaties is daarmee opgelost. Een samenleving die zo'n wereldbeeld tot op redelijke hoogte deelt, respecteert en nastreeft, realiseert 'van nature' een duurzame ontwikkeling. Duurzame ontwikkeling is daarmee een vorm van beschaving omdat het gericht is op de verwezenlijking van algemeen menselijke waarden en wegvoert van de barbarij die wordt opgeroepen door extreme eenzijdigheid.
Alleen door het op tijd onderkennen van middelpuntvliedende krachten en het ontmoedigen daarvan, kan worden voorkomen dat de wereld opnieuw uitloopt op een catastrofale karikatuur. Daarmee kan worden voorkomen dat deze eeuw wordt beheerst door oorlogen die worden gevoerd om de resterende grondstoffen te bemachtigen en door de egoïstische strijd van iedereen tegen iedereen; alleen op die manier kan de beschaving behouden blijven.

Maar ook als dat bijsturen niet lukt, dan is zo'n wereldbeeld nog van groot belang om (blijvende) conflicten te begrijpen en een plaats te geven. Het gezamenlijke doel moet daarom een (op zich conflictrijk) mens- en wereldbeeld zijn, dat aan dat conflict ruimte geeft en tegelijkertijd duurzaam kan blijven bestaan. Dat vergt dan wel dat na duizenden jaren van strijd enige overeenstemming wordt bereikt over het integrale mens- en wereldbeeld, zodat de middelpuntvliedende en de middelpuntzoekende krachten van elkaar kunnen worden onderscheiden.
Uiteindelijk is er reden tot optimisme omdat, zowel in de maatschappelijke als in de persoonlijke ontwikkeling, middelpuntzoekende krachten al 'van nature' werkzaam zijn. Die krachten komen tot uiting in het universele proces van de 'omcirkeling van het midden' zoals dat in de ontwikkeling van mens en wereld tot uitdrukking komt.

16 De omcirkeling van het midden

De 'omcirkeling van het midden' blijkt een universeel principe te zijn. In het materiële is die omcirkeling zichtbaar van de laagste, atomaire schaalniveaus, tot aan het hoogste schaalniveau van het melkwegstelsel. In het geestelijke manifesteert het zich zowel in de ontwikkeling van de individuele mens als in de maatschappelijke ontwikkeling door de loop van de geschiedenis. Het leidt tot werkelijke vrijheid en zelfbewustzijn. In dat universele proces zijn middelpuntzoekende krachten werkzaam die de verdere ontwikkeling uiteindelijk steeds weer op het midden zullen richten.
De belangrijkste middelpuntzoekende kracht is de betrokkenheid op de Ander, empathie, naastenliefde en het zuivere altruïsme, waartoe de mens zowel vanuit religieus als niet-religieus oogpunt in staat is. Het is maatschappelijk en individueel de beste garantie voor 'duurzame ontwikkeling'.

Die boodschap is niet nieuw, maar wordt ons al eeuwenlang door vele, zo niet alle religies voorgehouden. Ook de grote literaire en muzikale meesterwerken van Shakespeare tot Mozart, Beethoven, Wagner en Mahler getuigen hier onmiskenbaar van. Nu de gevolgen van voorspelbare, komende crisissituaties steeds groter worden, wordt het tijd die boodschap ter harte te nemen.